

СТАЊЕ НА ЦРНОГОРСКО-ТУРСКОЈ ГРАНИЦИ УОЧИ БАЛКАНСКОГ РАТА (1908—1912)¹

(Поводом педесетогодишњице)

На Берлинском конгресу 1878. године одређена је источна граница Црне Горе. Разграничење је вршила једна комисија држава потписница, при чему није водила довољно рачуна о природи земљишта, о тачном фиксирању граничне линије, о двовласничким имањима, што је касније доводило до неспоразума и чешћих сукоба на граници.² Уз то, и с једне и с друге стране, а нарочито турске, крађе, упади чета и освете били су свакодневна појава. Црногорско погранично становништво било је обавезно да бесплатно обезбјеђује границу, што је представљало велики терет. Гранично питање стално је било актуелно у међудржавним односима Црне Горе и Турске. Утврђени споразуми нијесу били трајни, а чешће се догађало да их није испуњавала једна од уговорних страна. Наводимо као примјер случајеве са граничног сектора Мојковац. Црногорско-турска комисија која је 1900. године засједала на Мојковцу, поред осталог утврдила је споразумом „кад се коме украде мал, па се траг доћера до границе, да позове дотичне граничаре и траг им преда, послите чега село или општина, ако не пронађе лупежа, украдени мал плати; кад се ко ухвати ноћно да тумара преко границе, без билета пограничних власти, да се има сматрати као лупеж и као таквог или га убити или га ухватити без икаквог одговора.“ Пошто се број крађа ни даље није смањивао, него се чак повећао, дошло је до поновног образовања заједничке комисије 1904. године. Од стра-

¹ За овај рад користили смо грађу архива у Црној Гори.

У ознакама употребљаваћемо скраћенице: за Државни архив у Цетињу ДАЦ; за архив Државног музеја АДМ; за Министарство иностраних дјела МИД; за војно МВ; за Попранични комесаријат у Жабљаку ПКЖ; за посланство у Цариграду ПЦ; за архив Историјског института АИИ; за Министарство просвјете МП. Сви су датуми по старом календару.

² Село Тепца код Жабљака под Дурмитором имало је од давнина своје посједе преко ријеке Таре у селу Ограђеници (пљеваљска област) које се налазило под Турском. Питање двовласничких имања било је актуелно и на планини Мокрој, васојевићка област, гдје је често долазило до сукоба. Село Велика одредбама Берлинског уговора додијељено је Црној Гори, а села Горња Ржаница и Пепећи, која су раздвојила Велику од Црне Горе, остала су и даље турска. Тако је Велика била територијално повезана са Црном Гором само преко Шекуларских планина.

не Црне Горе у комисију је био одређен капетан Сава Анђелић, а од стране Турске мајор Селимбег. Комисија је поново засједала на Мојковцу и после дужих преговора потписала протокол 20. октобра. Према потписаном протоколу, турске власти имале су да исплате покраденом стоку Пољанима у износу од 954 перпера, а црногорске Турцима у износу од 336 перпера. Рок исплате био је 20. XI 1904. год. Док су са стране Црне Горе извршене обавезе, то није био случај и од стране турских власти. Капетан из Поља Блажо Анђелић у свом извјештају од 5. V 1910. године износи да Турци покрађу од 1900. године нијесу хтјели исплатити, а да мајор Селимбег није ни хтио да дође на састанак у вези са испуњавањем обавеза према потписаном протоколу од 20. X 1904. године. Даље наводи да је само у посљедње вријеме на сектору Поља од стране муслимана извршено 18 тежих крађа, и да се мудир са Мојковца није одазвао његовом позиву да се састану и ријеше поменуто питање.³

Са граничним, тијесно је повезано и питање положаја српског живља у областима које гравитирају Црној Гори и на које је Црна Гора имала снажан утицај. Ово питање, заједно са албанским доминира у односима између Црне Горе и Турске за назначени период и постаје једна од компонената балканског питања, за које нијесу само заинтересоване балканске државе него и европске велесиле које су имале своје интересне сфере на Балкану.

Положај пограничног српског живља у казама пљеваљској, бјелопольској и беранској у односу на турску власт био је различит. За разлику од осталих, Доњовасојевићи (беранска област) до младотурске револуције били су у повољнијем положају. Национална свијест код народа била је на завидној висини. Они су активно учествовали од 1862. године заједно са Црном Гором у свим ратовима, али одредбама Берлинског уговора остали су и даље под Турском. Народ није клонуо духом. Остала је војна илегална организација и задржано оружје које су добили од Црне Горе. Црногорска влада и даље је давала плату народним првацима, издржавала школе и према могућностима материјално и морално помагала сваку акцију у Доњим Васојевићима и дипломатским путем код турске владе штитила интересе народа. Турска влада са своје стране, да би обезбиједила мир у овој области, дала им је извјесне привилегије. Прваци су носили револвере као и многи по селима на њихов предлог. Извјестан број народних првака добио је плату од Турске. Неке од њих турске власти држале су у Мецлис-суду, а неке као муфтаре. Код манастира Ђурђевих ступова народни прваци имали су тајну канцеларију, у којој су расправљали и доносили одлуке о разним питањима. Села су била искључиво српска. Сељаци нијесу били

³ ДАЦ МИД фас. за 1910. г. (мудир — управитељ среза или срекне-иопоставе у турско вријеме).

чивчије као у другим областима, него су имали своју земљу. Данак за цара купили су Срби — муфтари. Агама је давана четвртина, коју су муфтари и сеоске власти изабране од народа међусобно регулисали. Пошто турске власти нијесу биле у могућности да контролишу тачност убирања данка и четвртине, то порези нијесу били велики. Вуле Томовић наводи да је ова нахија (до младотурске револуције) имала толике привилегије да се сматрала државом у држави.⁴

С обзиром на привилегије које су добили, као и због релативног богатства краја, постојале су повољне могућности за развој просвјете и културе. И на овом пољу беранска област била је испред осталих у Санџаку. Омладина се школовала у: Призрену, Скопљу, Солуну, Цариграду, Београду, Паризу и Русији. Приличан број омладинаца школовао се у учитељским школама, па их је српска влада слала за учитеље по Македонији и Санџаку, а један број примила је црногорска влада у заграничне школе. У IV класи војне школе на Цетињу школовало се 20 питомаца из беранске области, који су 1. IV 1912. произведени у чин потпоручника. Било је и женских које су се школовале на средњим и вишим школама.⁵ У школској 1911/12. години постојале су основне школе у беранској области у сљедећим мјестима: Беранама, Ђурђевим Ступовима, Бучу, Доњој Ржаници, Маште, Полици (Горажде), Будимљи, Дапсићима, Горњим Селима (Лубнице), Заостру и Калудри.⁶ У Беранима је постојала и српска читаоница.

У пљеваљској и бјелопољској кази српски живаљ налазио се у неповољнијем положају у односу на Доњовасојевиће. Муслимански елемент био је у већини. Чисто српских села био је је мали број. Већина је била мјешовита. Борбене традиције биле су слабије у односу на Доњовасојевиће, изузев код села у близини границе, која су активно учествовала, заједно са Црном Гором, у рату 1875/8, као Брзава, Прошћење, Вашково и Пренђани.

Располажемо подробним подацима о административној подјели и положају српског становништва у пљеваљској кази, па ћемо то овдје и изнијети. Пљеваљска каза била је подијељена на 65 општине-јавти (од којих је 9 отпадало на варош). Свака општина-јавта имала је свога коџобашу и два меџлиса-помоћника. Гдје су биле мјешовите општине, Срби су имали свога а мусли-

⁴ Вуле Томовић: Догађаји који су претходили Балканском рату, Слободна мисао, бр. 32 од 2. IX 1934. (Каза — турски срез, подручје.)

⁵ Исто.

⁶ ДАЦ МП (помоћна књига бр. 55).

мани свога муфтара. Срби су имали 54 а муслимани 38 муфтара.⁷

Уставом 1908. године Младотурци су дали право гласа и другим националистима у царству. Према изборном закону право гласа имали су мушкарци од 25—70 година старости. Попис бирача у пљеваљској кази извршен је 1909. године. У пописној комисији, поред представника турске власти, били су заступљени и Срби. Према извршеном попису број гласача Срба и муслимана у 65 општина износио је укупно 9047, од чега 4942 муслимана и 4105 Срба.

Неке општине биле су насељене искључиво православним живљем, као: Моћевац, 141 гласач, Гувна 187, Варош 150 (варош Пљевља), Бобово 192, Ограђеница 127, Отиловићи 133, Црљеница 210, Бучје 69, Крњача 87, Ограде 21, Плијешевина 54, Какмуже 101, Оћевина 32, Лаповићи 20, Крће 118, Глисница 61, Вукољица 75, Југово 91, Поље 98, Љуће 33, Рабитје 41, Колушићи 73, Пренђани 96, Вашково 45, Борово 24, Орља 60, Жидовићи 39; а неке муслиманским: Хусејин-паша 353, Ризванија 330, Хаџи-зекурија 441, Хамдија 283, Мисир 144, Хаџи-Усејин 204 (варош Пљевља) Старушићи 81, Варине 45, Дубочица 25, Церовци 79, Бошћиновићи 52, док су неке биле мјешовите: Подгора број гласача Срба 86, муслимана 230; Вољанићи С. 167, м. 167; Расца С. 30, м. 300; Карин С. 70, м. 361; Катун С. 198, м. 197; Ђурђевића Тара С. 45, м. 207; Маснице С. 76, м. 192; Голеша, С. 96, м. 15; Поблаће С. 76, м. 110; Кукуровићи С. 37, м. 22; Оранчићи С. 37, м. 20; Заостро С. 22, м. 51; Потпеће С. 74, м. 216; Крушево С. 58, м. 216; Маоча С. 50, м. 111; Подборово С. 24, м. 44; Глибаћи С. 23, м. 42; Битине С. 18, м. 18; Косаница С. 89, м. 52; Сочице С. 48, м. 75; Плашче С. 12, м. 60; Застијење С. 19, м. 29; Вруља С. 96, м. 58; Козице С. 26, м. 54; Брвеница С. 89, м. 63; Водно С. 59, М. 26 и Видра С. 98, м. 58.⁸

Свештеник Шиљак, који је био члан пописне комисије, наводи да попис што се тиче Срба није тачан, с обзиром на то да су турске власти настојале да број муслимана бирача буде већи у односу на Србе.

Срби су били насељени у 27 општина, муслимани у 11, а 27 биле су мјешовите. У селима Ограђеници, Бобову и Вашкову сви су Срби имали своју земљу, у Пренђанима, Борову, Подборову, Трновицама, Љућу, Пољу, Маочу, Косаници имали су само по-

⁷ АИИ, фац. 176; Извјештај свештеника Сима Шиљка од 27. VIII 1912. године. (Муфтар — муктар — старјешина махале у граду, сеоски старјешина, кмет.). Меџлис значи на турском још и вијећник; коџбаша — сеоски кнез, старјешина, првак; јавта — јафта, има у турском више значења, између осталог је и назив за групу села која сачињавају једну мању општину.

⁸ Исто. Према турском изборном систему прво су бирали непосредно од народа повјереници првог реда један на 500 бирача. На првим изборима 1909. г. Срба повјереника у пљеваљској кази изабрано је 22 а муслимана 23. Повјереници су бирали посланика који је био Турчин.

неки, док је у осталим сва земља припадала агама на којој су Срби радили као чивчије. Турци сељаци имали су у већини своју земљу, а било их је и чивчија.⁹

У Пљевљима је било Срба: трговаца 10, кројача 4, абација 5, ковача 1, лончара 2, врећара 2, обућара 2, њебеџија 2, столара 6, фарбара 1, терзија 5, ханџија 4, механџија 50, трговина шпицерајских 6, кујунџија 2 и тенџеџија 2.

Турака је било: трговаца 50, бакала 150, ханџија 6, пекара 30, а било је међу њима и обућара, терзија, сајџија, опанчара, дриџара, кројача итд.¹⁰

На територији пљеваљске казе Црна Гора је издржавала основне школе: у Бобову, Опраћеници, Пренђанима, Косаници и Глисници. Србија је издржавала нижу гимназију у Пљевљима са 4 разреда, отворена 1901. године, основну школу са 7 одјељења и основне школе у Мељаку, Ошевину, Ковачу, Ритошићима, Крњачи, Голешима, Отиловићима и Илијином Брду. У Пљевљима је 1893. године основано друштво „Братство“, Српска читаоница и фонд манастира Свете Тројице.¹¹ На подручју бјелополске казе постојале су основне школе у Бијелом Пољу, отворена 1846, Брзави, Бољанини, Пећарској, Прошћењу и Стожеру.

Капетан Милан Недић, у својој војној студији о Санџаку, наводи број српских домова по појединим селима у 1910. години, а ми овдје наводимо број српских домова у оним селима за које смо могли утврдити да се налазе у пљеваљској и бјелополској кази.

У 31 селу пљеваљске казе број српских домова износио је 690, а у бјелополској у 38 села 541.

У пљеваљској кази:

Назив села	Број домова	Назив села	Број домова
Беликовићи	15	Мрзовићи	6
Бобово	85	Млијаковићи	2
Бољанићи	59	Матаруге	39
Јабука	7	Мељак	6
Црљеница	11	Обарде	19
Дубрава	2	Опраћеница	39
М. Бревница	25	Прошћење	81
Драгаши	16	Поблаће	41
Глисница	28	Пушпински До	12
Глибаћи	5	Радосавац	2
Готовуша	13	Вашково	24
Хоћевина	29	Врбово	22
Градина	18	Пренђани	31

⁹ Исто. Шилјак наводи да се богатим селима сматрају: Бобово, Опраћеница, Какмуџи, Мељак, Петине, Врба, Југово, Бучје, Орља, Борова, Подборова, Миоче, Вашково и Пренђани.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто; Педесет година пљеваљске гимназије, страна 7—21 и ст. 36.

Назив села	Број домова	Назив села	Број домова
Крупице	5	Вруља	9
Косаница	21	Зеница	5
Љућа	13		

У бјелопољској кази:

Влишково	27	Негњevo	12
Црнић	5	Расово	6
Гранчарево	3	Ракица	9
Ивање	32	Ресник	15
Коврен	39	Радулићи	14
Лозна	6	Добриње	9
Миоче	12	Лијеска	30
Недакуси	10	Стожер	17
Никољац	16	Стубо	2
Мајсторовина	6	Жари	10
Г. Ораховица	41	Сутиван	4
Д. Ораховица	24	Тутићи	4
Обров	4	Крушево	11
Обод	50	Бистрица	9
Пећарска	20	Костеница	8
Припчићи	12	Јабланово	7
Врх	2	Острељ	9
Затон	6	Вранеш	30
Мокри Луг	2	Корита	28

Пљевља су имала 16000 становника, од којих 12 хиљада муслимана а само 4 хиљаде Срба. У Пљевљима су се налазила 273 српска дома.

Бијело Поље бројало је 5.000 становника, у већини муслимани. Имало је 340 домова, од којих 95 српских.¹²

Санџак је био поприште изукрштаних интереса Србије и Црне Горе. Пошто је раздвајао Србију и Црну Гору, то су се обје државе такмичиле у ширењу свог утицаја на српски живаљ, а што је одговарало интересима српских потлачених маса и сди-

¹² Новопазарски Санџак. Војногеографска студија, од генералштабног капетана Милана Ђ. Недића, Ратник 1910, свеске за фебруар и март.

Санџак је назив за подручје између ријека Таре и Ибра. У административном погледу Новопазарски Санџак подијељен је био на два Санџака: Пљеваљски и Сјенички. Пљеваљски је имао 3 казе у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју, а Сјенички 4. у: Сјеници, Бијелом Пољу, Новој Вароши и Бродареву. Према подацима које доноси капетан Недић, Пљеваљски Санџак имао је 3 вароши и 147 села; домова српских у варошима било је 414 а у селима 3179 — укупно 3593, а Сјенички је имао 4 вароши и 165 села; број домова српских у варошима 442, а у селима 2130 — укупно 2572. С обзиром на то да данас постоји разлика у административној подјели, оформљености и називима појединих села, ми смо навели насеља која данас припадају НРЦГ и која смо могли наћи у списку општина и насеља Статистичког завода НРЦГ од 1. I 1961. год. Приликом пописа српских домова, које доноси капетан Недић за 1910. годину, треба узети у обзир прилично велике породичне задруге које су се у то вријеме још задржале у Санџаку, утицај пореског система итд., па је број српских домова био вјероватно већи него што се налази у списку који доноси капетан Недић.

грало код њих значајну улогу у развијању свијести и мисли о ослобођењу и уједињењу. Аспирације и утицај српске владе простирали су се углавном до ријеке Лима. Црногорска влада свој утицај на погранично становништво спроводила је преко пограничних комесара у Андријевици и Жабљаку.

У националном раду међу Доњовасојевићима нарочито се истакао дугогодишњи погранични комесар у Андријевици војвода Лакић Војводић. Погранични комесар у Жабљаку, командир Вуле Кнежевић, има велике заслуге за национални рад и ширење утицаја Црне Горе међу српским живљем у пљеваљској области. Он је на овом послу показао и велике способности и велику упорност. Међутим, услед слабих финансијских могућности, новчана средства Црне Горе за прекогранични рад била су недовољна. Погранични комесар у Жабљаку, Кнежевић утврдио је у повјерљиве сврхе у 1909. години света 500 перпера и 40 пара.¹³ Ово су била и одвише скромна средства с обзиром на важност националног рада у пљеваљској области, последије младотурске револуције и анексије Босне и Херцеговине.

Главни прваци на националном раду у Доњовасојевићима били су: Авро Цемовић, Томаш Пешић, Маријан Вуковић, Голуб Добрашчиновић, Вукота Пантовић, Вуко Дабетић, Симо Чукић; учитељи: Милан Поповић, Зарија Јоксимовић, Симо Кастратовић, Периша Пајовић, Милић Дабетић; свештеници: Максим Поповић, Јосиф Бојовић, Драгиша Поповић и синђел Прокопије Вековић.¹⁴ У пљеваљској кази својим радом истакао се нарочито учитељ из Ограђенице Милан Цамбасановић, затим учитељ из Пренђана Ристан Павловић, из Глиснице Радосав Јоксимовић, из Стожера Нешо Јоксимовић, учитељ Милан Куртовић, народни прваци: Вукота Перуничкић, Милош В. Перуничкић, Радован Вуковић и други.¹⁵

Младотурска револуција и давање новог устава у Турској, а затим убрзо анексија Босне и Херцеговине, имали су значајног одраза на политичке прилике у Санџаку. Талас младотурске револуције допро је до крајњих села Санџака и пробудио из учмалости најзаосталију турску провинцију у сваком погледу. У Санџаку, као и уопште у Турској, настало је политичко пре-

¹³ ДАЦ ПКЖ, Извјештај од 9. IV 1910.

¹⁴ Голуба Добрашчиновића убили су турски војници на Вјеласици у јесен 1910. године, Авро Цемовић је у првом балканском рату постављен за команданта Доњовасојевићке бригаде и добио чин бригадира-генерала, а Пешић, Вуковић, Пантовић, Дабетић и Чукић унапријеђени су у чин командира и постали су команданти батаљона у поменутој бригади.

¹⁵ Вукота Перуничкић постављен је од стране Црне Горе за бригадног барјактара Пљеваљске бригаде. Истакао се храброшћу у првом свјетском рату. Командант санџачке војске, генерал Вукотић, додијелио му је 1915. год. једини енглески орден који је додијељен санџачкој војсци. Милош Перуничкић унапријеђен је у чин официра и био је у току првог свјетског рата командир чете у Пљеваљској бригади. Ристо Павловић, учесник НОБ-а од 1941. г., погинуо у V офанзиви 1943. године.

вирање. Муслимански живаљ подијелио се у двије странке, на присталице и противнике новог устава. Српски живаљ не само у варошима него у великој мјери и по селима ступио је активно у политички живот. Он је схватио револуцију као ослобођење од апсолутизма, увођење демократских права, слободни развој националних обилежја, а у крајњој линији да ће му револуција омогућити коначно национално ослобођење и уједињење са својом браћом из Србије и Црне Горе. Уз то, основна маса становништва, сељаштво, схватила је револуцију као рјешење аграрног питања. Велико славље међу Србима у Санцаку трајало је три дана. Непосредно послје револуције настало је политичко груписање Срба из турске империје, чији је резултат оснивање „Српске демократске лиге“. Уз сагласност митрополита рашко-призренског и скопског, одржана је у Скопљу 10. VIII 1908. конференција представника Срба из три вилајета. На конференцији су учествовали и представници Срба из Санцака.¹⁶

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је велику узнемиреност међу становништвом у Санцаку и још више подстакла за интересованост српских и муслиманских маса за политику. Аустро-Угарска је силом прилика морала повући своје гарнизоне из Санцака, али се није одрекла нити напустила своје интересовање за Санцак. Напуштајући Санцак, Аустро-Угарска је изјавила: „Упад Србије и Црне Горе у њега сматраће се као *casus belli* и браниће га заједно са Турском.“¹⁷

У Сјеници је 19. X 1908. одржана заједничка скупштина представника Срба и муслимана из Санцака. Срби су били заступљени са 27 посланика. Тежиште говора српских заступника било је против анексије, указујући представницима муслимана да је Аустро-Угарска њихов заједнички непријатељ, да се против ње треба одлучно борити да су Срби и муслимани у Санцаку без обзира на вјерску припадност браћа и да је зато међу њима потребно јединство и слога. Од стране српских посланика било је протеста на тешко и жалосно стање у којем се налазе Срби у Сјеници и околини, као и у другим мјестима Санцака. На збору је говорило више српских посланика, а међу говорницима били су нарочито запажени Авро Цемовић, Вуко Дабетић, Милић Дабетић, поп Јосиф Бојовић и Милинко Бобавић.¹⁸ Милић Дабетић је затражио да се донесе хитна резолуција у којој се мора „пошто-пото истаћи“ рат против Аустро-Угарске. Скупштина је опу-

¹⁶ Цетињски вјесник, бр. 19 од 30. VIII 1908.

¹⁷ Новопазарски Санцак од Милана Недића, Ратник, 1910, св. за фебруар.

¹⁸ Цетињски вјесник, број 36 од 26. X 1908 и број 44 од 22. XI 1908. Скупштини су присуствовали испред Срба из Пљеваља: Илија Самарџић и Јован Милинковић, из Вијелог Поља свештеник Ристо Поповић, Тодор Пајевић, Алекса Мараковац и Лазар Јанковић, из Берана свештеник Јосиф Бојовић, прваци Авро Цемовић, Вуко Дабетић, Милан Половић, Милић Дабетић и правник Мило Делевић.

номоћила Ахмет-ефенди Ганџића, судију из Рожаја, да састави резолуцију збора. Мутосериф-паша није се сложио са текстом резолуције, него је он саставио други. Српски посланици, полазећи са становишта да је аустроугарски империјализам главни непријатељ ослобођења и уједињења српског народа, захтијевали су да 6. тачка нацрта резолуције, у којој је истакнуто да Турској и даље припада пређашње право на Босну, Румелију и Крит, треба да дође на прво мјесто. Овај предлог у име Срба поднио је делегат, учитељ Милан Поповић. Мутасериф-паша одговорио је да је свеједно гдје се она налази, пошто је ушла у резолуцију. Српски посланици, пошто нијесу могли успјети да помену та тачка дође на прво мјесто, потписали су резолуцију онакву какву је предложио паша.¹⁹

Међутим, убрзо је нови устав донио тешка разочарања српском живљу. Умјесто проширених демократских слобода, младотурски режим укинуо је привилегије које су до тада имали поједини предјели. Увођењем устава погоршан је ионако тежак живот српског становништва у провинцијама царевине.

Младотурци су настојали да што више угуше националну свијест код Срба. Раније привилегије које су Срби имали да не служе редовну војску укинута су. У граничним предјелима према Црној Гори отпочео је попис Срба способних за војску од 20—23. године старости септембра 1909. год. Попис је изазвао огорчење и велики број обвезника прешао је у Црну Гору или се скривао по планинама.

Командир Кнежевић извјештава да су Срби из пљеваљске казе отворено изјавили да неће поћи у аскер него ће пребјећи у Црну Гору.²⁰

Обвезник се могао откупити да не иде у војску ако плати 25 турских лира. Конзервативни, муслимански елементи противили су се узимању Срба у војску, прво стога што се то противило учењима Корана, а друго, што су се плашили да Срби не окрену оружје против њих. Изгледа да је турским властима ишло више у рачун да им Срби плаћају војницу него да их узимају у војску, јер су на овај начин долазили до новца за поуну својих исцрпених финансија, а сем тога одстрањен је овај њима неповјерљиви елеменат од оружја. Тако је, војница у пљеваљском пашалуку у 1909. години износила 3 милиона гроша. Међу српским националним радницима у заграничним крајевима није било јединственог гледишта у питању да ли Срби треба да служе турску војску или не. Учитељ из Пренђана Милан Куртовић заступао је гледиште да Срби треба да служе турску војску, јер народ нема откуда да даје велики новац који се тражи за откуп, а сем тога, како он сматра, Срби не могу никада бити јаки фактор у држави „док нас не буду узимали у војску“. Он наводи да

¹⁹ Исто.

²⁰ ДАЦ МИД — Извјештај од 16. IX 1909.

би се према процјени у турској војсци нашло око 200 хиљада хришћана са Балкана и да би то био један од фактора да у датом моменту убрза распад отоманске империје. Зато предлаже црногорским властима да никог не треба да приме у границу, јер би сви побјегли од обавезе да служе турску војску „а Санџак би опустео, а то нама никако не иде у рачун“, пише Куртових.²¹

Према подацима којим располажемо, сасвим незнатан број Срба пошао је у аскер.

Анексија је проузроковала и исељавање муслиманских породица из Босне. Извјестан број породица турске власти су населиле у пљеваљској кази, на сеоским комунима или на имањима која је држава откупила од економски пропалих ага и бегова. Насељавањем мухацира из Босне појачан је притисак над српским живљем у пљеваљској кази, а у појединим селима српске породице остале су без своје земље, коју су до тада уживале као чивчије. Ово је био циљ младотурске политике — да се на овај начин појача муслимански елеменат у пљеваљској кази и да се српске породице приморају на исељавање. Према подацима, мухацири су у 1912. год. у појединим селима пљеваљске казе имали сљедеће читлуке: у Крушеву 11, у Катуну 3, у Бучју 35, Брвеници 26 (основано ново село), Шумилици 1, Брвеници 6 (настањени међу Србима), у Пљевљима (Хаџи-зекурија 2 и Хамидији 2), Подгори 19 и Бољанићима 2. Сем овога, држава је купила и раздала мухацирима земљу: у Жидовићима за 467 турских лира, у Видрама за 1038, Поблаћу 418, Баљанићима 800, Брвеници 105, Оћевини 130 и Расици 745. Ове земље нијесу куповали од Срба јер их нијесу ни имали, већ од пропалих Турака, пише Шиљак.²²

Школе у Санџаку дошле су такође под удар младотурске политике. Школе су биле национална жаришта, а учитељи најизразитији носиоци идеје за национално ослобођење међу српским живљем у Санџаку. О школама у Санџаку старао се рашко-призренски митрополит Нићифор, а материјално их је помагала српска и црногорска влада. Младотурци су схватили значај и улогу српских школа, па су зато настојали да школе подреде својој администрацији и тако их донекле омету у њиховом националном раду. Турске власти су затражиле од учитеља да поднесу своје свједоцбе на овјеру мерифату. Учитељи су затражили савјет од рашко-призренског митрополита Нићифора како да поступе. Митрополит им је наредио преко свог намјесника у Пљевљима да се придржавају његове раније наредбе и да ниједан не смије поднијети своје дипломе на овјеру. Учитељи су примили митрополитеве савјете и ниједан се није нашао да поднесе диплому мерифату. Изненађене оваквим ставом учитеља, турске

²¹ Исто, Извјештај Кнежевића од 21. IX 1909.

²² АИИ, наведени извјештај свештеника Шиљка; о насељавању мухацира говори много и погранични комесар из Жабљака.

власти издају наредбу, маја 1910. године, о затварању школа. Међу првима била је на удару основна школа у селу Ограђеници, коју су турске власти сматрале најопаснијом за њихове интересе, а њеног дугогодишњег учитеља Милана Цамбасовића су протјерале. Са радом је морала престати и пљеваљска гимназија 12. маја и све основне школе на територији све три казе (пљеваљске, бјелопољске и беранске) средином маја. Није дозвољено ни обављање испита ученика. Турске власти су обећавале извјесним селима у пљеваљској кази да ће им оне саградити школу и довести учитеља. Али је покушај пропао из разлога, што га сељаци нијесу прихватили и што турске власти нијесу могле наћи учитеља који би од њих примао плату иако су обећавали двије лире мјесечно.^{22а}

Рашко-призренски митрополит заузео се код турске владе за поновно отварање школа у Санцаку. Црна Гора и Србија могле су митрополитову акцију, што је условило да је Порта крајем 1910. поново одобрила рад школа.

Али учитељи ни даље нијесу хтјели поднијети дипломе на овјеру, изговарајући се да се они придржавају митрополитових упутстава. Рад школа за посљедње двије године пред балкански рат био је нередован. Школе које је издржавала Црна Гора нијесу увијек имале средстава ни за најнужније потребе. Учитељи по 7 и више мјесеци нијесу примали плату. Од фанатизованог башибозука учитељи нијесу били сигурни ни за свој живот. Тако је једна банда из Доњег Колашина напала на школу у Стожеру приликом одржавања школских свечаности и ранила учитеља Неша Јоксимовића. Турска војска и жандармерија која је слата по селима обично је узимала школе за логоровање и на тај начин је ометан њихов нормалан рад.²³

Српски живаљ у Санцаку, а нарочито у пљеваљској кази, снашла је у 1909. години нова недаћа — завладала је глад. Власти нијесу предузеле никакве мјере да би народу олакшали тешко стање. Радова није било да би се народ могао запослити и доћи до новца. Због тога је српски живаљ био приморан да у масама прелази на црногорску територију. У Црној Гори нијесу могли наћи зараду, лутали су од села до села и представљали су тежак проблем и за народ и за пограничне власти. Црногорска влада издала је наредбу пограничном комесару у Жабљаку да по могућности ограничи прелаз прекограничарима, да дозволу издаје само способнима за рад, и то ако им је „велика нужда“, али читавим породицама никако. „Савјетујте им нека се притрпе и не напуштају своја огњишта“ — стајало је у наредби.²⁴

^{22а}) ДАЦ МИД, Извјештај Кнежевића од 21. I 1910; 18. V, 28. V; 30. VI; 7. X и ПКЖ бр. 1061 и извјештај од 3. I 1910; Педесет година пљеваљске гимназије.

²³ ДАЦ, ПКЖ — исто. (Доњи Колашин је назив за један дио области између Таре и Лима).

²⁴ Исто, Извјештај од 1. IV 1909.

У циљу реализације своје политике и завођења реда у земљи, Младотурци су настојали да разоружају и Србе и муслимане. Разоружање је ишло доста тешко. Срби су имали углавном оружје старог модела. Највише оружја задржало је српско становништво у Доњим Васојевићима, док је у бјелопољској и пљеваљској области мали број Срба посједовао оружје, већином у селима која су била ближе црногорској граници (Прошћење, Пренђани, Бобово). Срби су се нерадо одвајали од оружја. Селјаци из села Бобова (пљеваљска каза), изјавили су црногорском комесару у Жабљаку да неће предати оружје. Црногорска влада им је савјетовала преко свог комесара да предаду оружје и да се покоравају турским властима; да се клоне револуције, да се уздржавају од сваког нереда и сукоба; да се против насиља и безаконја жале и да жалбе упућују преко Цетиња. У случају да Турци не буду задовољни предајом старог оружја и да отпочну спроводити терор, да им је увијек отворена граница Црне Горе, а да ће се црногорска влада постарати за заштиту прекограничара.²⁵

Црногорска влада заузела је овакав став да би се избјегли конфликти на граници; да српски живаљ због задржавања оружја не би био извргнут терору, а с друге стране је хтјела да укаже јавном мњењу да се Црна Гора залаже и да је заинтересована да се мир и ред на њеним границама заведе и одржи. Велики број Срба из бјелопољске и пљеваљске области прихватио је савјет црногорске владе и предао је оружје, док га је извјестан број и даље задржао. Турске власти биле су незадовољне предајом оружја, па су послале војску да врши претресе. Војска је извршила претрес српских села: Пренђана, Крупице, Бобова, Ограђенице и Прошћена, али без икаквог резултата; није се нашло ништа од оружја. Ови претреси изазвали су бјежање Срба прекограничара у Црну Гору.

Међутим, рачуница црногорске владе није се показала реалном. Предаја оружја није олакшала, већ још више угрозила животе српском живљу. Пошто су Срби остали без оружја, настала су ноћна убиства, крађе и отимачине од стране турског башибозука. Овим су нарочито била погођена села Вашково и Пренђани. Турске власти нијесу уважавале жалбе Срба, него су им одговарале да уколико им се не „допада“ — нека се селe, а на њихова мјеста населиће се мухандири. Погранични комесар из Жабљака извјештава да му разоружани Срби изјављују да им у Турској нема опстанка, него да ће оставити своје фамилије и бјежати у Црну Гору.²⁶

Бројење стоке које су завеле турске власти у Санцаку да би повећале порезе дошло је још више уља на ватру нерасположења и узнемирености српског становништва. Срби су скри-

²⁵ ДАЦ МИД од 10. IV 1909.

²⁶ Исто од 26. X и 4. VII 1909.

вали стоку по планинама, па је било и случајева отпора. Чобани из Бобова и Ограђенице напали су комисију која је дошла да броји стоку и натјерали је у бјекство.²⁷ Изналажени су стари дефтери и дугови који су по неколико пута отплаћивани и поново су њима оптерећивана поједина села. Нарочито су Турци ударали високе порезе на народне прваке. Првацима из Пренђана узели су сву стоку, па су им затим одузели све жито и оставили их без средстава за живот.²⁸

Са стране Црне Горе у 1911. години поштрена су граничне мјере и прелаз преко границе, нарочито на сектору Жабљака, сведен је на најмању мјеру. Ове кораке предузела је Црна Гора да би одбила као неосноване турске оптужбе да су нереди на граници и отпор српског пограничног становништва турским властима дјело Црне Горе. Затварање границе добро је дошло самовољном башибозуку. Пошто турска влада није била у могућности да устав спроведе у живот због озбиљних нереда у земљи и отпора међу самим Турцима, то је поново дозвољено наоружање муслиманског елемента. Наоружани башибозук искалио је свој бијес над разоружаним Србима. У пљеваљској и бјелопољској области нарочито су се истицале у насиљу над Србима муслиманске банде из Доњег Колашина. Насиље од стране башибозука, потпомогнутог од турских власти и редовне војске, узело је толикога маха 1911. године да се српски живаљ, из наведених области разбјежао по планинама. „Српски народ мора да повије врат својој судбини и губи наду из дана у дан, тим више што ми немамо никакво мијешање с њима“, пише командир Кнежевић.²⁹ Усљед снажног притиска и насиља од стране Турака, код српског народа у бјелопољској и пљеваљској области осјећала се у великој мјери морална клонулост. Командир Кнежевић, у извјештају предсједнику црногорске владе Лазару Томановићу, са жалошћу констатује, с прољећа 1910. године, да „све политичке мјере које смо до сада спроводили изгледа не вриједе.“³⁰

²⁷ ДАЦ, ПКЖ од 25. и 26. II 1910.

²⁸ Исто. Народни прваци из Пренђана: Радован Вуковић, Вукота Перуничкић, Гледо Кнежевић, Мило Рондовић, Шубаре Кнежевић, Петар Рондовић, Милисав Кнежевић, Илија Војиновић, Гојо Војиновић и Живко Рондовић изнесе да су они били прешли у Црну Гору, али да их је бригадир Јанко Вукотић вратио и да им је казао да се Црна Гора заузела за њих и да турске власти неће предузимати никакве мјере. Прваци су тражили савјета шта да раде.

²⁹ У извјештају од 1. септембра 1911. командир Кнежевић између осталог пише: „Од дана 28. јуна т. г. војничким предузећем прекинули смо сваки саобраћај и мијешање са Турском. Од оусједне стране нијесам могао ништа сазнати што се догађа, онамо немамо више никаквих својих дописника, наши учитељи сви су пошли којекуда. Санџак је остао без наших агената. Све важније пошло је у сусједне земље (ДАЦ, МИД).

У једном другом извјештају Кнежевић наводи сљедеће: „Младотурци су дали сва права агама и беговима да дижу српски народ са досадашњих читлука и вишина се са фамилијама налазе под ведрим небом. На више мјеста има потурчених српкиња. (ПКЖ број 105—1911).

³⁰ ДАЦ МИД од 10. IV 1910.

Овоме је много допринијела и аустроугарска пропаганда. Аустроугарски агенти непрестано су крстарили Санџаком, подстрекавали муслимански башибозук на насиље према Србима, а међу Србима су пропагирани да се немају чему надати, јер да моћна аустроугарска царевина по цијену рата неће дозволити да Србија и Црна Гора уђу у Санџак.^{30а}

У пљеваљској области било је Срба који су се ставили у службу турских власти и радили за њихов рачун. Учитељ Павловић предлаже црногорској влади да се поубијају Срби шпијуни. Он сматра да би се то најлакше постигло уз помоћ Срба емиграната који се налазе у Црној Гори.³¹

Најизразитији отпор младотурској политици у пограничним областима Црне Горе избио је у Доњовасојевићима. Схватајући важност лојалности становништва у Доњим Васојевићима, представник турске владе затражио је уочи отварања турске народне скупштине од доњовасојевићких првака до поднесу своје захтјеве и жеље. Прваци су, у име народа, поднијели сљедеће захтјеве: прво, да народ добије слободан пролаз кроз њихову (то јест турску) империју; друго, да се направи колски пут од Берана до Пазара и уреде поште; треће, да им се ослободе притиснуте планине од Руговаца; четврто, да се у Беранама отвори пољопривредна банка, и пето, да се на потребним мјестима повећају мушке и женске школе. Прваци су ове захтјеве доставили црногорској влади, с тим да им се одговори шта треба још да траже.³²

Међутим, Младотурци су настојали да своју политику спроведу и у Доњим Васојевићима. Нови кајмакам у Беранама, ватрени поборник Младотурака, није олако прошао у реализовању младотурских идеја. Покушај да покупи оружје није успио. Укидање привилегија које су до тада уживали Доњовасојевићи изазвало је у народу отпор. У почетку 1909. године отпор се јавља појединачно и неорганизовано, али убрзо узима шире размјере и већ у августу цијела беранска нахија проглашена је за „асије“ и заведен пријеки суд. Отпор народа трајао је све до ослободилачког балканског рата. Иако је он био локалног карактера и

^{30а} Најизразитији експонент аустроугарске политике међу муслиманским живљем у Санџаку био је Мехмед-паша Бајровић из Пљеваља. Погранични комесар у Жабљаку Кнежевић у извештајима указује на активност аустроугарских агената у Санџаку.

³¹ Као најизразитији турски агент међу Србима означаван је Милан Старчевић из села Ограђенице. Он је највише допринио протјеривању учитеља Цанбасановића. Турске власти имале су намјеру да га поставе за учитеља у селу Ограђеници са платом од 2 лире мјесечно. Он се није смио прихватити тога нити су га сељаци примили. На заузимање црногорске владе учитељ Цанбасановић је поново враћен у Ограђеницу крајем јануара 1911. године.

³² ДАЦ, МИД од 26. I 1909 (Не располажемо подацима да ли је од црногорске владе још који захтјев сугерисан). Пазар, подразумијева се Нови Пазар.

није захватио остало српско становништво у Санцаку, био је, послје Албанаца, најизразитији отпор против концепције младотурске политике у европском дијелу Турске.

Берански кајмакам био је врло суров у спровођењу својих мјера, а тиме је још више распламсао отпор код Срба. Народни прваци Авро Цемовић, Марјан Вуковић и учитељ Милан Поповић посјетили су кајмакама и водили са њим разговоре о завођењу реда и поштовању права српског становништва, али без икаквих резултата. Кајмакам је захтијевао да се сви окривљени морају пријавити војном суду. Цемовић пише пограничном комесару у Андријевици Протићу: „Турцима је стало да нас упропасте, у чему се очито огледа политика аустријска. Њихових (мисли се турских) официра има који су учили у Њемачкој а сада су овдје на положају. Којмакам као Бугарин велика је злица, њему није стало до мира. Они на нас гледају као на Црногорце, настоје да нас све повјешају и побију, главаре, учитеље и свештенике. Да би нас што више окривили прогласили су нас асијама“.³³

Једне недјеље августа мјесеца 1909. на народном скупу код манастира Ђурђевић ступова дошло је до инцидента између аскера и окупљеног народа. Двојица Срба су погинули а аскер се повукао у Беране.³⁴ Турци су предузели репресалије. Пошло им је за руком да неке прваке похватају и спроведу у Сјеницу, а неки су успјели да побјегну у Црну Гору.

Представник црногорске владе, министар унутрашњих дјела војвода Лакић Војводић, савјетовао је народне прваке, учитеље и свештенике да се пријаве турском суду. Сви су се пријавили, изузев Авра Цемовића, Вука и Милића Дабетића и Томе Јоксимовића, који су напустили своје куће и прешли у село Виницу близу црногорске границе. Турци су већину затворили, међу којима 3 свештеника и двије женске.³⁵ Црногорска влада настојала је да се одржи ред и да се народ сачува од репресалија, па је савјетовао Доњовасојевиће да буду лојални према турским властима и да предаду оружје. Војвода Лакић слао је нарочито људе по селима беранске нахије да објашњавају првацима и народу наредбу црногорске владе о предаји оружја. Изасланицима

³³ Исто, од 31. VIII 1909; Цетињски вјесник, бр. 86 од 7. XI 1909. (Кајмакам — управник једног подручја, средњи начелник.)

³⁴ ДАЦ, МИД од 29. VIII 1909.

³⁵ Исто од 7. и 10. IX 1909. Министар унутрашњих послова, војвода Лакић Војводић, доставља министру иностраних дјела „да српски прваци из беранског округа, које су Турци зајмили у сургум (прогонство) трпе грозне муке од насиља турског. Прота Максима највише су кундацима испребијали. Овом су допринијели Срби издајце Величко Недић са његовим рођацима попом Новом, и два брата Милована и Милана Мићовића из Буча“.

У извјештајима сусреће се још неколико Срба као турски шпијуни. Турци су протјерали из Берана у Сјеницу 28 ухапшених, већином учитеља, свештеника и главара.

је од стране првака и народа одговорено да су они оружје сакрили, а да су Турцима дали одговор да су га уништили.³⁶ Турске власти окривиле су Авра Цемовића, као најодговорнијег за неред у беранској нахији, да он буни и наговара српски народ на непослушност према турској држави, а по налогу појединих црногорских државних функционера.

Министар предсједник Лазар Томановић дао је упутство војводи Лакићу да извиди може ли се изградити слободан повратак емигрантима, а уколико успије, да их савјетује да се врате. Затим да увјери турске власти да Авро Цемовић нема средстава, нити смије што предузимати док се налази у Црној Гори. Уколико не могне ништа постићи, да саопшти емигрантима да поступе по својој увиђавности. Емигранти се нијесу помирили са настојањима црногорске владе и акцијом војводе Лакића да се предаду турским властима, јер су сматрали да им је пропаст неизбјежна, „пошто власти (турске) иду на то да све нас истјерају осим шпијуна и аминаша и да утицај Црне Горе за свагда од стране док је њихова власт у овом крају“, пишу они.³⁷ И војвода Лакић се убрзо увјерио да је акција црногорске владе остала без резултата и да је савјетовање да се прваци и утицајни људи предаду добродошла Турцима да их одстране из народа. Он јавља предсједнику Томановићу да је „много боље што су они од првака умакли те нијесу пали у руке.“³⁸

Авро Цемовић био је незадовољан ставом црногорске владе према њему и емигрантима, истичући да су њих неколико емиграната као и они што се налазе у затвору жртве њене политике. „Нама тешко пада када се у оваквим грозним приликама нас нико не сјећа, већ ево 11 дана потуцамо се и оскудијевамо у свим животним средствима без одређеног циља за даље живљење“. Он моли пограничног комесара да се заузме код надлежних „да им се одреди неки правац за даљи опстанак, да не би и даље трпјели ове грозне непогоде пошто нама нема више повратка за свагда“,³⁹ пише Цемовић. И стварно, Авро Цемовић није се више предавао турским властима. Писмо Цемовића указује на тежак положај у коме се нашао он и његови најближи сарадници као и цио српски живаљ из беранске области, али је у извјесној мјери претјерао што се тиче става црногорске владе према њима. Црногорска влада, колико год је била у могућности, помагала их је и морално и материјално. Уз помоћ Русије заузимала се код турске владе за сређивање прилика и олакшање живота народа у Доњим Васојевићима, иако у томе није много постигла. Најефикаснија помоћ са стране Црне Горе била би војничка, али то

³⁶ Исто од 11. и 13. IX 1909.

³⁷ Исто од 17. IX 1909.

³⁸ Исто од 8. IX 1909.

³⁹ Исто од 17. IX 1909.

Црна Гора, нити је смјела нити могла сама да учини. Морало се чекати на повољније прилике.

Цемовић, пошто му више није било повратка кући, а материјално упропашћен, није се много обазирао на међународне обавезе и положај Црне Горе, него је својим поступцима ишао за тим да се што више заоштре односи на црногорско-турској граници. Број емиграната који се нијесу смјели предати био је приличан. Они су се настанили непосредно на црногорско-турској граници и нијесу мировали, него су непрестано нападали на турку војску и полицију, што је условљавало да турске власти на сваку њихову акцију одговоре репресалијама над народом. Погранични комесар у Андријевици и командант Васојевићке бригаде стално су указивали црногорској влади на могућност да дође до оштрих сукоба на граници због рада Авра Цемовића са друштвом, па су захтијевали да се емигранти удаље.

Заједно са црногорском владом радио је на предаји емиграната турским властима и рашко-призренски митрополит Нићифор. Сердар Милош Томовић позвао је представнике емиграната (учитеље, свештенике и главаре) у Андријевицу 19. I 1910. и прочитао им писма митрополитово и предсједника владе Томановића, у којима они савјетују емигранте да се покоре турским властима, а да ће они са своје стране учинити све да им се гарантује лична и имовинска безбједност. Представници емиграната су с неповјерењем примили савјете и изразили сумњу да ће се ишта моћи код турских власти за њих добро учинити. Они су са своје стране поднијели резолуцију министру предсједнику Томановићу, у којој су изнијели своје погледе на митрополитове савјете и на питање њиховог повратка.⁴⁰

Црногорска влада заузимала се дипломатским путем код турске да се ријеша питање емиграната. Турски посланик на Цетињу саопштио је сљедеће: прво, они емигранти који су побјегли искључиво од страха, а нијесу ништа учинили, могу се слободно вратити својим кућама; друго, сви остали се могу вратити под условом да се одржи процес по њиховој кривци пред судом у Приштини. „Ево под овим условом турски подајници из Берана који се налазе на црногорској територији могу се вратити“, изјавио је посланик.⁴¹ У преговорима који су настављени између двију влада о питању емиграната турска влада заузела је одређен став да се могу вратити сви емигранти изузев њих 64, који треба да одговарају пред судом. Руски посланик Чариков заузимао се за општу амнестију емиграната, али без успјеха.⁴² Са стране црногорских власти у Андријевици вршен је притисак на емигранте да их се што већи број врати. Погранични комесар Протић саопштио је емигрантима да они који не хтједну да се

⁴⁰ Исто од 20. I 1910.

⁴¹ ДАЦ, МИД од 10. III 1910.

⁴² Исто од 23. III 1910.

врате биће интернирани у Приморје где ће моћи слободно да живе. Али до интернирања није дошло — емигранти су и даље остали на граници. Међу емигрантима није било јединственог гледишта у питању повратка. Једни су пристали да се врате, али под условом да то сви ураде.⁴³ Емигрантима је од стране црногорске владе додјеливана новчана помоћ. Комесар Протић добио је 3198 перпера, с налогом да их заједно са попом Јосифом Бојовићем по приложеном списку подијели емигрантима за издржавање до 1. III 1910. године. Нешто раније влада је послала по надзорнику Цемовићу 2 хиљаде перпера.⁴⁴ У мају је додијељена нова сума од 5 хиљада перпера за период од 1. марта до 1. маја.⁴⁵

Турске власти из Берана издале су строгу наредбу муфтарима и бекчијама да не дозволе породицама емиграната да прелазе у Црну Гору, нити да емигранти претјерују стоку и жито, јер ће у том случају село колективно одговорати. Имовина емиграната је конфискована.⁴⁶

Међутим, напори црногорске владе да се емигранти врати и стање српског живља нормализује, нијесу успјели. Током љета 1910. стање се још више погоршало. Комесар Протић јавља 18. VI 1910. да Турци „хапсе, бију и све могуће злочине чине. Што се тиче Веничке, Буча, Ржанице и Петњика, то се све или прибило или прешло у граници. Стање је грозно. Писка жена, дјеце, људи на сваку страну“. Паша је са војском изашао у Веничку, али је нашао само три жене, остало се све разбјежало. Војска је заузела већи број села и сва важнија мјеста у беранској кази. Из села Луге ухапшено је 30 људи.⁴⁷ Народ, слабо наоружан пушкама старог модела, није могао пружити озбиљан отпор башибозуку и редовној војсци. Прваци су се обратили лично књазу Николи за помоћ. „Твој народ у беранској нахији савршено пропада, ако му се у што краћем времену не пружи помоћ. Што је пало у руке Турцима изгубило је животе, а остало је побјегло

⁴³ Народни првак Симо Чукић извјештава да се многи емигранти враћају због неправде Авра Цемовића и Вука Дабетића (ДАЦ, МИД од 4. I 1910). Према каснијим извјештајима може се закључити да се мали број емиграната вратио.

⁴⁴ Исто од 2. IV 1910.

⁴⁵ Исто од 5. V 1910. Рјешење је потписао министар војни, бригадир Митар Мартиновић. На списку су 74 емигранта. Авру Цемовићу додијељено је 240 перпера, главарима и учитељима, којих је било 21, по 120, а осталима који се у списку називају „усташама“, њих 52, по 60 перпера. (Усташа је назив за Србе устанике.)

⁴⁶ Симо Чукић се жали пограничном комесару да су му Турци одузели 3 хиљаде ова кукуруза, 7 хиљада ова сијена, 600 снопова талине и све живо што је имао. Конфискацију је извршила турска стајаћа војска, а пред њим је био муфтар Миљан Чукић. Вукоги Пантовићу из Полице узели су 100 оваца и коза, 6 говеди и 1 коња. Пред војском турском био је полицки муфтар Милован Костратовић. Породице ова два првака пребјегле су на црногорску територију (бекчија, чувар).

⁴⁷ ДАЦ, МИД од 30. VI 1910.

у гору. Турци прегли да све предаду огњу. Пропиштамо мало и велико⁴⁸, пишу прваци.

Комесар Протић сматрао је да је једини спас народу у Доњим Васојевићима да преда оружје турским властима и да се емигранти који примају помоћ удаље са границе. Влада је одговорила комесару да позове емигранте и да их савјетује да предаду оружје бригадној команди у Андријевици, на што ће им се издати потврда, а онда да се могу слободно вратити и да је потребно да то учине и ради очувања своје имовине.⁴⁹ Протић је сазвао све прваке емиграната и већи број војника и водио са њима разговоре о повратку. Али мали број емиграната пристао је да се врати. Већи број је изјавио да се неће вратити, па да ће их црногорске власти објесити. „Према данашњој њиховој изјави нема збора о повратку, јер кад неће сви, нема смисла ни појединце враћати“, јавља Протић.⁵⁰

У преговорима који су вођени између црногорске и турске владе о повратку емиграната постигнута је сагласност да се емигранти могу слободно вратити под условом да предаду оружје. Рок повратка трајао је до 27. јула 1910. године. Министар војни, бригадир Митар Мартиновић, наредио је команданту IV дивизије у Колашину, бригадиру Иву Ђуровићу, да пође у Андријевицу, одакле би успјешније руководио одржавањем реда на граници. Министар војни дао му је упутства да старе емигранте задржи у Андријевици и добро проучи њихов утицај на прекограничаре. Народ из Доњих Васојевића да савјетује да се смири и покорава турским властима, да не би против себе изазвали гњев и велику опасност за своје животе и имовину, да оружје предаду, а они који су примили од Црне Горе да га предаду црногорским властима, на што ће им ове издати потврду.⁵¹

Бригадир Ђуровић стигао је 20. јуна у Андријевицу и предузео потребне мјере у духу добијеног наређења. Поставио је појачану стражу дуж границе и утврдио да емигранти располажу само оружјем које су добили од Црне Горе. Позвао је Авра Цемовића да дође у Андријевицу да размотри питање емиграната.

Бригадир Ђуровић извјештава министра војног да су скоро сви становници с лијеве обале Лима прешли у црногорску границу или на своје ливаде на планини Бјеласици и да се њихов број креће око 1500 чланова. Такође, да је дошло до нереди и у селима на десној обали Лима, а јачи сукоби између турске војске и сељака били су у Полици и Дапсићима. Становништво села Калудре, Загоре, Будимље и Петњика разбјежало се. Око 600 становника прешло је на црногорску територију или се нала-

⁴⁸ Исто. Потписали су се Авра Цемовић, Голуб Добрашиновић, поп Максим Поповић и Тома Јоксимовић.

⁴⁹ Исто од 21. VI 1910.

н.,

⁵⁰ Исто од 26. VI 1910.

⁵¹ ДАЦ МВ (опште одјељење) од 18. VI 1910.

зило близу границе.⁵² Међу емигрантима постојала су супротна гледишта у питању предаје оружја. Пошто свог сопственог оружја нијесу имали, учитељи и свештеници су предложили бригадиру Ђуровићу, да уколико није дошло вријеме да се оружје употрејеби, онда да Црна Гора жртвује за спас народа 4—5 стотина пушака, а емигранти ће изјавити турским властима да су оружје контрабандом набавили. А да Турска гарантује црногорској влади да они који немају оружја неће бити злостављани. Главари, њих 8, били су другог мишљења: да се оружје преда црногорским властима, а да се црногорска влада заузме да они који се врате не буду узети на одговорност.⁵³ Турци су са своје стране настојали да се емигранти врате и предаду оружје. Емигрантима су ставили до знања да ће сваком ко се не врати до одређеног рока бити конфисковано имање и на њему насељени мухацири. Нешто се вратило, али је питање емиграната остало и даље неријешено. У новембру мјесцу 1910. налазило се на територији Андријевице: емиграната, учитеља и главара 16, људи без породице 51, од којих 2 неспособна за рад. Чланова породица са кућним старјешинама из села Виницке било је 736, из Навотине 83, а из осталих села 118; укупно 987 чланова, у који број не улазе учитељи, главари и самци. Од горњег броја способних за рад било је 237 а неспособних 750. Избјеглице су остале без средстава за живот, па је са Андријевице затражена житна помоћ. Предложено је да се главарима одреди посебна помоћ, као и самцима и породицама. У Андријевици се налазило и 280 војних бјегунаца па је и за њих затражено да им се помоћ додјели. У Подгорици се налазило 117 избјеглих Албанаца са територије Косова, Метохије и Плава.⁵⁴

Упоредо са нередима у беранској области учестали су и гранични сукоби у другој половини 1910. год., а нарочито око села Велике. Извјесна мјеста, због своје стратегијске важности, као на примјер Језерски врх код Велике, била су стално спорне тачке у односима између Црне Горе и Турске. Дуж источне границе Црне Горе Турска је саградила карауле, у које је смјестила кордуне-границаре. Било је случајева да су карауле захватиле и црногорско земљиште, као што је био случај са караулама код Горње Ржанице на Језерском врху код Мојковца итд. Посада караула често је била иницијатор нереди на граници; пуцала је на црногорске сељаке и на тај начин ометала их да обављају пољопривредне послове и давала пуну подршку пограничном башибозуку.

Црногорска влада, преко свог посланика у Цариграду, заштијевала је од Турске да карауле подигнуте на црногорском

⁵² Исто, извјештај бригадира Ђуровића од 21. VI.

⁵³ ДАЦ ПЦ од 9. III 1910.

⁵⁴ ДАЦ МИД од 25. XI 1910.

земљишту сруши, а уколико не хтједне, да ће Црна Гора употријебити војну силу.

Турски министар спољних послова стао је на гледиште да његов помоћник Оханес Кујунџија проучи ово питање са црногорским послаником. Косовски валија са своје стране поднио је предлог за рјешење граничног питања. Он је захтијевао да се формира заједничка комисија која би размотрила све граничне спорове, од границе Босне и Херцеговине до Скадарског језера. Комисија би имала највишу власт и сва питања рјешавала би у мјесту.

Овог пута требало је да буде ријешено у потпуности и питање двовласничких имања. Ондје гдје се не би могло постићи да свако добије своје власништво или да се изврши замјена, валија је предлагао да комисија процијени и одреди новчани износ надокнаде и регулише начин исплате једне стране другој.

Порта је према овом предлогу заузела друкчије гледиште. Изјавила је да неће пристати ни на какво плаћање док Црна Гора са своје стране не измири све заостале дугове колашњинских и плавско-гусињских бегова.⁵⁵ Ово питање није ријешено.

Турски граничари стално су отварали ватру на сељаке у Велики, па се погранично становништво из Велике морало иселити.⁵⁶ У децембру 1910. одређен је од стране црногорске владе бригадир Јанко Вукотић да извиди граничне спорове и ријешити са турским властима питање емиграната. Нарочито је било актуелно питање емиграната из села Виницке. Турске власти су позвале Винићане којима куће нијесу попаљене да се врате, а остали да причекају извјесно вријеме. Емигранти су одговорили да се неће вратити док се не изашаље комисија да извиди шта су Турци починили.⁵⁷ Вукотић је стигао у Андријевицу 13. децембра и одмах позвао на савјетовање командире Уроша Ђукића и Милију Николића, капетане Милању Зонића и Стојана Вулевића и представнике емиграната Милована Цемовића и Томаша Пешпића. Вукотић у вези са питањем емиграната поднио је црногорској влади предлог да се емигрантима пружи помоћ, али да се одмах преселе из рејона трепачко-шекуларског, пошто се није у могућности да им се спријечи прелаз преко границе, „па кад би човјек бригаду поставио на стражу“ — пише Вукотић. Даље моли владу да Авру Цемовићу, који се налази на Цетињу, забрани повратак, „да га нема на ову банду Вјетреника до нове наредбе; а пропратићемо на ту страну Вјетреника још око 20 емиграната“.⁵⁸ Већ сјутрадан Вукотић је реализовао свој предлог.

⁵⁵ Исто од 23. III 1910.

⁵⁶ Сукоби су били свакодневни, нарочито у периоду септембар—децембар 1910. год. У борби са башибозуком 8. септембра Величани су имали 4 погинула и 8 рањених.

⁵⁷ ДАЦ, МИД од 22. X 1910.

⁵⁸ ДАЦ, МИД фас. извиђаји за пограничне сукобе у Васојевићима 1910/11.

Емигранти из капетаније трепачко-шекуларске удаљени су, а њих 20 интернирано је у унутрашњост, као и 16 Албанаца из Плава и Гусиња.⁵⁹ Вукотић се жали да од стране турских власти у Беранама није ништа предузето, да њихов представник није дошао и да нереди нијесу престали. Између осталог у извјештају бригадир Вукотић пише: „Једнако ми изгледа да са Турцима не можемо да дођемо до реда, јер се нико са њихове стране не чини вјешт усљед мога доласка макар да добро знаду зашто сам дошао.“ Вукотић је из Андријевице пошао у Велику, извршио разоружање Величана и појачао граничне страже. Стражу су обављали војници из унутрашњих батаљона на смјену од по 8 дана, а такође су и официри за граничну службу одређени из других крајева Црне Горе, и то капетани Илија Вујачић и Војин Лазовић.⁶⁰

Питање емиграната и даље је било на дневном реду. Црногорска влада одредила је пограничног комесара у Андријевици, командира Вешовића, да води преговоре са турским властима о повратку емиграната. Између командира Вешовића, и представника турске владе, беранског којмакама, дошло је до састанка у Беранама 22. маја 1911. године. Споразумјели су се да се емигранти могу вратити, изузев њих 83, међу којима је и Авро Цемовић, којег су турске власти највише окривљавале за nerede. А од учитеља није се могао вратити једино Милић Дабетић. Војним бјегунцима такође је дозвољен слободан повратак, али под обавезом да служе војску у европском вилајету. Рок повратка остављен је за два мјесеца, рачунајући од 29. маја. За попаљено село Виницку кајмакам је изјавио да становницима села не дозвољава да куће граде растурене, него да морају бити групирани и да ће им се одредити мјесто за изградњу. Вођени су преговори и о питању регулисања пазара, ђумрука, о сигурности путника и трговине.⁶¹

Вешовић је сазвао збор емиграната у Андријевици 28. маја. Саопштио им је споразум који је склопљен са турским властима и савјетовао их је да се сви врате изузев оних које турске власти окривљују. Емигранти су се вратили, али се турске власти нијесу држале утврђеног споразума, нити су то биле у могућности усљед опште анархије која је владала у косовском вилајету. Српски живаљ био је и даље извргнут репресалијама, које су се повећавале из дана у дан. Жалбе турским властима нијесу помагале. Народ се разбјежао од својих кућа и није могао да дође ни до намирница од турске војске која је кротарила по селима. Извршен је и попис Срба за војску од 23—29. године старости.

⁵⁹ Исто, од 20. XII 1910.

⁶⁰ Вукотић је разоружао Величане и оружје смјестио под стражом у школу. Одузето је 289 пушака систем „московке“ и 128 „Веренделевих“ (фас. за пог. извиђаји у Васојевићима — извјештај Вукотића од 11. II 1911).

⁶¹ ДАЦ МИД, Извјештај Вешовића од 22. V и 27. V 1911.

Али, Срби обвезници из Доњих Васојевића, Бихора, Пештера и Бијелог Поља нијесу се одазвали, него су побјегли у Србију, Црну Гору и по планинама.⁶²

Турска је током 1911. године повећала војне снаге према Црној Гори. Поред појачаних кордонских стража, границу су обезбјеђивале и летеће получете. Појачани су и гранични гарнизони у Плаву, Беранама, Бијелом Пољу и Пљевљима, а на поједина мјеста ближе црногорској граници: на Прошћенске планине, Пренђане, Вашково, Језерски врх, изашла је и редовна турска војска, али незнатне јачине. На ове мјере предузете од стране Турске утицао је и попис војске који је у Црној Гори завршен почетком 1911. године, па је турска влада претпостављала да би ускоро могло доћи до рата са Црном Гором.

Појачање која су извршили Турци у близини црногорске границе условило је да и Црна Гора са своје стране предузме мјере опрезности. Министар војни, бригадир Ђуровић, наређује команди IV дивизије у Колашину да усљед нередовног стања на граници буде што већа количина муниције код батаљона, нарочито пограничних: пољског, величког, андријевичког и код три чете шекуларског, а да свака чета има по 30 кашета муниције у резерви.⁶³

На граничној линији села Бјелојевића код Мојковца дошло је до озбиљних нереда. Командант IV дивизије из Колашина јавља 12. IV 1911. следеће: „Бијели Турци и аскери почели су бранити нашим обрађивање земље око границе коју су до сада радили. Бијели Турци су потпуно наоружани. За сада је обустављено обрађивање земље.“⁶⁴ Црногорска влада је издала строгу наредбу да се спорно земљиште у Бјелојевићима не обрађује док се питање не ријеша са Турском. Селаца из Бјелојевића нијесу се придржавали наредбе, него су наставили са обрадом спорног земљишта. Турски војници са карауле Пржиште отворили су ватру на селјаке који су обрађивали земљу. На пуцањ пушака војници чете бјелојевићке изишли су на положај и тако је дошло до боја, који се наставио и сјутрадан 15. априла. На мјесто сукоба изишле су још двије чете пољског батаљона и командант батаљона командир Малиша Томовић. Командант батаљона је наредио да се чета бјелојевићка повуче, да војници прекину ватру, а мјесто Бјелојевића поставио је на стражу војнике из других чета. Чета бјелојевићка имала је неколико мртвих и рањених, међу којима је било жена и дјеце, које су турски војници побили пуцајући у куће.⁶⁵ У вези са спором код Мојковца

⁶² Исто, од 28. X 1911.

⁶³ ДАЦ МВ од 5. VI 1911.

⁶⁴ АДМ Никола I, 1911, бр. 80.

⁶⁵ Исто, бр. 85. Поводом овог сукоба министар војни наредио је шефу штаба IV дивизије у Колашину да пође и ухапси командира бјелојевићке чете (поручника Савића Мишњића) и да га свезана, под стражом од 4 војника, спроведе на Цетиње.

формирана је мјешовита комисија. Црногорски делегат, командир Радомир Вешовић, са одговорним турским чиновником, ријешило је питање спорног земљишта, али не задуго.

У Велики је поново дошло до сукоба. Сељаци из Велике нијесу се придржавали наређења црногорске владе да се строго пази на одржавање реда на граници, него су са своје стране изазивали инциденте, па су самоиницијативно, уз помоћ страже која се налазила у Велики, напали на турску караулу „Раван“ која се налазила на спорном земљишту. Црногорска влада изаслала је комисију са командиром Милутином Вучинићем, са наређењем да спроведу енергичну истрагу над црногорском стражом због напада на караулу „Раван“.⁶⁶ Командант Васојевићке бригаде предложио је министру војном да се у Велики постави плаћена стража. За разлог је навео, прво, што би се боље очувао ред на граници, и друго, растеретили би се сељаци стражарских обавеза, што би им олакшало да се више посвете својим пословима.⁶⁷

Повољан развој преговора за стварање савеза између балканских држава утицао је да Црна Гора у 1912. години појача своју активност на турској граници, са циљем да изазове нереде и оправда повод за рат. Аустроугарски конзули из Косовске Митровице, Призрена, Скопља, Солуна и Скадра извјештавају о учесталим сукобима између Црногораца и Турака у првој половини 1912. године, а нарочито на сектору Беране-Велика. Црногорске чете залазиле су и дубље у турску територију. Конзул из Косовске Митровице извјештава да је турска команда повезала граничне карауле према Црној Гори телефонском линијом и сматра да ће Турци моћи са успјехом да сузбију нападе Црногораца. Он даље наводи да Црна Гора према Беранам има „иридентистичке експанзије“ и да је област Плава и Берана од привредне важности за Црну Гору. Аустроугарско посланство на Цетињу регистровало је, од средине јануара до 23. маја 1912. године, 20 сукоба између црногорских чета и турских војника на граници или дубље у турској територији. Спомињу се и напади јачих црногорских чета. Генерални конзул из Салониша наводи да је у нападу на кулу „Виогора“ 14. марта учествовало око 150—250 Црногораца. У сукобима је било губитака и с једне и с друге стране. Према извјештајима аустроугарских конзула и аге-

⁶⁶ ДАЦ МВ од 24. X; 11. и 14. XI 1911. Ових дана дошло је до сукоба и на граници Шекулара. Министар војни наредио је те је спроведен у Колашин у војни затвор (14. X) командант шекуларског батаљона стари командир Милија Николић, што је дозволило да војници његовог батаљона пређу границу и што је он као командант излазио на положај. Крајем децембра пуштен је и смијењен са дужности команданта.

⁶⁷ ДАЦ МВ од 7. X 1911. Командант Васојевићке бригаде је предложио да се на кулу „Раван“ постави 10 војника, са писменом обавезом да ће стражу држати за годину дана, са платом по 2 перпера дневно, а на остале двије куле 14. стражара, са мјесечном платом од 40. перпера. За командира страже предложио је официра Сава Пауновића.

ната, код војних и цивилних турских власти у пограничним срезовима према Црној Гори овладао је страх и малодушност и очекивало се да ће Црна Гора ускоро повести рат.⁶⁸

У почетку 1912. године Турци су подигли караулу „Пржиште“ у близини Мојковца. Црногорске власти су тврдиле да је караула захватила црногорска земљишта. Црногорска влада уложила је протест код Порте, са захтјевом да се караула поруши, али без успјеха. Турски војници са карауле пуцали су на сељаке из Бјелојевића и ометали их у раду. Тако су у јулу мјесецу напали на групу сељака који су близу карауле купили покошено сијено, једног убили и неколико ранили. Послије овога напада граничара са карауле „Пржиште“, министар војни наредио је шефу штаба IV дивизије у Колашину, командиру Милу Матовићу, да пође у Бјелојевиће и да са четима пољског батаљона поруши караулу. Пошто се очекивао напад граничара и башибозука, а евентуално и турске војске из гарнизона Бијелог Поља и Берана, мобилисано је и осталих пет батаљона Колашинске бригаде, којима је наређено да посједну границу од Доњих Поља до мјеста Шишке на планини Бјеласици. У помоћ Колашинској бригади, послата су два батаљона из Васојевићке бригаде, леворечки у село Подбишће, а краљски на Шишку. Такође су мобилисана и три батаљона Дурмиторске бригаде, који су посјели граничну линију ријеком Таром од Добриловине до Ограђенице. Напад на караулу „Пржиште“ извршен је 20. јула. Посада је дала жесток отпор. Црногорцима је пошло за руком да караулу запале, а 33 граничара који су се налазили у караули погинула су. На глас о сукобу, влада је послала бригадира Јанка Вукотића, са задатком да одржи ред на граници, да води преговоре са турским властима и да спријечи турски продор на црногорску територију, уколико до њега дође. Бригадир Вукотић стигао је у Колашин 21. јула, одакле је упутио капетана Вука Влаховића, са наредбом батаљонима који су се налазили на положају Шишка да не прелазе граничну линију. Истог дана бригадир Вукотић је стигао на граничну линију у село Подбишће. Батаљони са положаја Шишке самоиницијативно су извршили напад и сломили снажни турски отпор на граничној линији, заузели доминантни положај Мучницу и ушли у турску територију „до три сата хода“. Башибозук из околних села, јачине до двије хиљаде људи, извршио је 21. јула напад на црногорске положаје код села Бјелојевића, али је био разбијен од јединица Колашинске бригаде. Црногорци су запалили и караулу на Побрђу, која је једним дијелом била на црногорском земљишту. А двије карауле које су се налазиле у близини Мојковца, на 40—50 метара удаљене од граничне линије, запалили су турски војници да би доказали — како извјештава бригадир Вукотић — да су Црногорци прелазили границу. Јединице Колашинске бригаде, по наредби

⁶⁸ ДАЦ, аустроугарско посланство, 1912. фасц. 70.

бригадира Вукотића, повукле су се 21. јула на граничну линију. Губици Црногораца у овом сукобу износили су 15 мртвих и 19 рањених.⁶⁹

Турска влада одредила је беранског кајмакама Илију Поповића да изврши увиђај о сукобу на Мојковцу и води преговоре са представником Црне Горе о спорном земљишту. Он се састао са црногорским делегатима у Мојковцу. Нешто касније стигао је и турски погранични комесар Рашид Акиб-паша. У комисији са стране Црне Горе били су бригадир Јанко Вукотић, обласни управитељ у Колашину Јоко Јовићевић и погранични комесар у Андријевици Гавро Протић. Преговори су трајали до 9. августа, када је постигнут споразум и потписан протокол.

Комисија је утврдила да је кривица за сукоб на турској страни. Успостављена је неутрална зона у ширини од 300 метара, са обе стране границе од Мојковца до више изгорјеле карауле на Побрђу. Јединице Колашиноке бригаде распуштене су, изузев пољског батаљона, једне чете из колашинског и једног вода топова, који су остали на стражи.⁷⁰

Сукоб код Мојковца, иако је био локалног карактера, није остао незапажен и скренуо је пажњу неких европских држава. Према усменом казивању ондашњег предсједника црногорске владе Митра Мартиновића, одмах послјије сукоба појсетили су га посланици Њемачке и Аустро-Угарске. Посланик Њемачке му је пријетећим иако учтивим тоном саопштио „да се добро пази Црна Гора и њена влада, да не приме одговорност за повреду постојећег стања на Балканском полуострву, због чега би могле изгубити симпатије великих сила“. Посланик Аустро-Угарске није проговорио ни ријечи, по чему се види, казао је Мартиновић, да је био сагласан са својим колегом.⁷¹ Турски посланик на

⁶⁹ ДАЦ МИД од 23. VIII; 1912; МВ од 5. VIII; Извјештај бригадира Вукотића од 6. VIII МВ; Цетињски вјесник, бр. 59 од 25. VII 1912. Цетињски вјесник, све до рата, доноси много написа о стању у Турској, вијести границе итд.; Глас Црногорца бр. 32 од 28. VII 1912; Андрија Лубурић, Капитулација Црне Горе, документа II (изјава Митра Мартиновића); Вуле Томовић; Дотађаји који су претходили балканском рату (Слободна мисао, бр. 32 од 2. IX 1934). Међу погинулима налазили су се стари командир Вукалица Драшковић, потпоручник Миливоје Кругић, командир чете која је нападала караулу Пржиште и официр Вукадин Булатовић, а међу рањенима поручник Бошко Булатовић. Према извештају Вукотића, на положају Шишке, гдје су самоиницијативно напали батаљон доњоморачки и колашински, налази се 200 аскера и 600—800 башибозука. Вукотић наводи да се Турци више нијесу могли одржати до Бијелог Поља и да је он са снагама које су се налазиле код Мојковца могао „све очистити до Лима“.

⁷⁰ ДАЦ МВ, телеграм бригадира Вукотића од 9. и 10. VIII 1912. Илија Поповић, једини Србин кога су турске власти поставиле за кајмакама у Санчаку. За кајмакама у Беранама постављен је у фебруару 1912. год. Правни факултет завршио је у Солуну. У младотурској револуцији активно је учествовао у првим редовима. Послије закљученог споразума на Мојковцу, 9. VIII 1912. г., пошао је службено у Сјеницу и на путу је убијен од муслимана.

⁷¹ Вуле Томовић, наведено. (Сл. мисао бр. 32 од 1. IX 1934).

Цетињу, Рустем Алферд Беј, предао је црногорској влади ултиматум „да се црногорска влада у року од 48 часова званично извини и изјави жаљење за крваве сукобе на Мојковцу.“ Влада Црне Горе одговорила је на то: „Да краљевина Црна Гора не прима одговорност за крваве сукобе на граници у Пољима Колашинским, већ је ово кривица до слабе турске управе, због чега сва одговорност за ово пада на царско-отоманске власти, што нијесу хтјеле да се мирним путем ријеше гранична спорна питања иако се од краљевске владе то настојало и захтијевало.“ Турски посланик није се задовољио одговором и 26. јула напустио је Црну Гору.⁷² Русија такође није остала равнодушна према затегнутим црногорско-турским односима. Руски посланик у Цариграду саопштио је турској влади „да најмања повреда црногорске границе од стране турске армије значи *casus belli* и да ће Русија територијалност Црне Горе штити дипломацијом и оружаном силом.“⁷³

Крајем јула дошло је до крвавих сукоба у Доњим Васојевићима. Црногорска влада полазећи са становишта да преговори за стварање Балканског савеза повољно напредују и да ће убрзо доћи до реализације, предузела је почетком јула живу активност међу српским живљем у Доњим Васојевићима и Санџаку. У јулу мјесецу послати су тајно у беранску област млади потпоручници који су завршили војну школу на Цетињу са циљем да организују чете народне војске и тајно их вјежбају.⁷⁴ У Доњим Васојевићима дошло је до одметања народа и стварања слободне територије. Турска команда из Берана предузела је са своје стране акције. Први већи сукоби између устаника и турског башибозука избили су у Полици.

Маса башибозука, већином Албанци из Ругова и Рожаја, под командом Јашар-аге Ганића, напала је на села у Полици — Бабино и Горажде. Полички батаљон, у јачини од око 400 устаника, наоружан пушкама старог модела са недовољно муниције, пружио је огорчен отпор нападачу и успио да осигура пребацивање породица у Црну Гору, куда су се повукли и војници. Батаљон је имао 10 погинулих и 8 рањених. Башибозук је Полици

⁷² Глас Црногорца, бр. 32 од 28. VII 1912. Према причању Митра Мартиновића, турски посланик га је посетио у Министарству јностраних дјела и рекао му сљедеће: „Ето се догоди на граници сукоб, у коме је погинуло толико људи са турске стране и порушено толико кула од стране Црногораца; али не заборавите ако сте ви напали са једним батаљоном, ми смо у стању да нападамо са 10 па и са 20 батаљона. Ту га ја прекидох, па рекох: — Ја знам да ваша царевина може 50 па и 100 батаљона на нас послати, па изволите. Он се на то зачуди, јер се сигурно није надао таквом одговору; диже се и рече збогом“. Андрија Лубурић, документа, II.

⁷³ Вуле Томовић, исто, по казивању Митра Мартиновића.

⁷⁴ Вуле Томовић, исто. Томовић је био официр црногорске војске, родом из Васојевића. У 1912. години био је као капетан, помоћник шефа штаба IV дивизије у Колашину, те су му дотађаји око Мојковца и Берана добро познати, пошто је и сам у њима учествовао.

спалио и повукао се у Рожај.⁷⁵ Ујутро 30. јула дошло је до устанка. Устаници су напали на турске карауле на црногорској граници према Горњим Васојевићима и запалили их. Посада, која се није хтјела предати, поубијана је. Устаници су били помогнути од добровољаца из црногорске границе. Турска војска предузела је 31. јула напад на устанике на фронту Буче—Виницка—Горња Села—Црни Врх—Будимља и имала је локалних успјеха. У правцу Црног врха турска војска је одбијена и морала се повући у Беране. Турци су употребљавали артиљерију и митраљезе. Овог дана Турци су запалили села у која су ушли, манастир Бурђеве ступове, са школом и манастирским конаком. Пограничне црногорске чете из Горњовасојевићке бригаде, без питања и одобрења својих претпостављених, пришле су устаницима у помоћ. Турски гарнизон у Беранама појачан је башибозуком из Ругова и Пећи. Око Берана настављене су и даље борбе. Турска војска је предузела 2. августа напад на село Доњу Ржаницу и уз помоћ артиљерије савладала отпор сељака, поубијала 30 особа и село запалила.⁷⁶

Авро Цемовић је хтино затражио од црногорске владе да се војницима са лијеве стране Лима изда 600 модерних пушака са довољном количином муниције. „Ако се ово не учини, ништа се није учинило“, пише Цемовић.⁷⁷ Доњовасојевићи су овог пута претрпјели огромне материјалне штете и велики број села је спаљен. Усјеви су погажени. Војска и башибозук опљачкали су све што се могло понијети. Устанак у Доњим Васојевићима, и уопште сукоби дуж границе црногорско-турске, били су озбиљан наговјештај да би могло доћи до рата на Балкану, који није био по жељи не само Турској него ни европским велесилама. Став европских сила био је да се заведе ред и остане статус кво. Турска влада је наредила Цавод-паши да хитно пође у Беране, заведе ред и ступи у преговоре са вођама устанка. Црногорска влада послала је на границу према Беранама бригадира Јанка Вукотића, са задатком да повуче црногорске војнике који су прешли границу и буде у вези са устаницима. Народни прваци ступили су у преговоре са Цавод-пашом. Преговори су трајали неколико дана и споразум је постигнут, с тим да се Срби врате под овим условима: да се Срби беранске нахије изједначе у свим правима са мухамеданцима; да им се све почињене штете надокнаде и да процјену штете изврши комисија која ће бити састављена од три лица: једног које Цавод-паша одреди, другог које главари српски изаберу и трећег које ће ова двојица изабрати; да се официр, старјешина кордона на граници према Црној Гори премјести из беранске нахије; да се Срби беранске на-

⁷⁵ АИИ, фас. 13. Подаци команданта батаљона Вукоте Пантовића.

⁷⁶ Вуле Томовић, исто; Цетински вјесник број 64 од 11. VIII 1912. и број 70 од 1. IX 1912; ДАЦ МИД, телеграм Вукотића од 2. VIII 1912.

⁷⁷ ДАЦ МВ од 13. VIII 1912.

хије ни у ком случају и ни под којим видом не узимају на одговорност поводом ових догађаја; и да се у берански суд узму и људи који знају српски језик и који изблиза познају живот Срба у беранској нахији. Цавид-паша је примио ове услове, потврдио их печатом и дао ријеч да ће их се држати. Народни прваци су затим пошли у Беране и преговарали са Цавид-пашом о надокнади штете.⁷⁸ Цавид-паша је прихватио предлог и формирана је комисија за процјену.⁷⁹ Вуле Томовић наводи да је Цавид-паша у року од 10 дана исплатио народу за причињену штету 12 хиљада златних турских лира.⁸⁰

И на осталим секторима црногорско-турске границе свакодневно су се догађали гранични инциденти, а нарочито око Шекулара и Велике. Капетан Илија Вујачић из Велике јавља: „Турци свуда држе границу, не дају никоме изаћи. Величани због нереда и страже многи гладују, немају времена самљети, а многи немају ни шта. Жетва је онемогућивана. Становништво је жалосно.“⁸¹

Постоје и индиције да је Турска намјеравала са македонском армијом да нападне на Црну Гору и казни је због сукоба на граници и подршке коју је пружала Доњовасојевићима. Према казивању Митра Мартиновића, ове намјере повјерио је турски посланик на Цетињу аустроугарском и њемачком. Њемачки посланик је ово даље саопштио француском, а овај председнику владе Митру Мартиновићу.⁸²

Сукоб код Мојковца и устанак Доњовасојевића били су увод у балкански рат. Црногорска влада се 28. јула обратила велесилама потписницама Берлинског уговора с молбом да узму у обзир „ово неиздрживо стање“ и да предузму код Турске ефикасне мјере да се заштите интереси црногорског становништва Црна Гора веома много жели, каже се у noti, „за успоставу мира и реда, да би се могла посветити потпуно раду прогреса и економског развијања и да је усљед тога прожета мирољубивим осјећањима. Црна Гора је спремна у свакој прилици послушати пријатељске савјете великих сила, али у случају да велике силе не предузму енергичне мјере за праведно и дефинитивно рјешење изнесеног питања, Црна Гора ће ступити у одбрану својих права, без обзира на то какве и колике ће је жртве коштати.“⁸³

⁷⁸ Цетињски вјесник бр. 67 од 22. VIII 1912. г.

⁷⁹ ДАЦ МВ. У комисију су изабрани: за Беран-Село, Долац, Цркву и њена имања у Лущцу Маријан Вуковић, за Будимљу и Луге Вуко Дабетих, за Полицу Вукота Пантовић, за Цркву и школу код ње поп Јосиф Бојовић, Максим Поповић и Милан Цемовић. Усљед избијања рата процјена није завршена па се не може утврдити колико је стварно износила. Највећа процјењивачка сума код домаћина првог реда достигала је цифру до 9 хиљада гроша. Преговорима је био присутан и бригадир Вукотић.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ ДАЦ МВ, од 11. VIII 1912. године.

⁸² Андрија Лубурић, раније наведено.

⁸³ АИИ, фасц. 57 бр. 2355.

Велесиле, међутим, ово нијесу схватиле озбиљно. Дипломатски представници великих сила на Цетињу заједнички су посјетили, 16. августа, краља Николу и предсједника владе Митра Мартиновића и изјавили „да је њихових влада жеља да краљевина Црна Гора одржи ред и мир са сусједном отоманском империјом и да она не буде узрок каквим озбиљним заплетима на Балкану.“⁸⁴

Црна Гора се није задовољила одговором великих сила, па је предузела опсежне припреме за рат. У рату против Турске црногорска влада је рачунала на подршку и одзив српског становништва у Санџаку и Доњим Васојевићима и у том смјеру предузете су потребне мјере. Ово није било тешко постићи с обзиром на то да је српски живаљ са нестрпљењем очекивао своје коначно ослобођење испод турског ропства. Турске власти и муслимански елеменат из Санџака очекивали су да ће до рата брзо доћи, па су са заслијепљеним фанатизмом искаљивали свој посљедњи бијес над српским живљем. Већ почетком септембра настало је масовно бјежање Срба из бјелопольске и пљеваљске области у Црну Гору, где им је одмах издавано оружје. У неким селима пљеваљске области јавио се отпор. Устаници села Вашкова разбили су турску војску и приморали је на повлачење ка Пљевљима. На бојишту је нађено 25 погинулих аскера и 1 колос (подофицер), Према исказу једног пребјеглог аскера, Бугарина, Турци су имали већи број мртвих и рањених које су са собом повукли. Устаници су имали свега 1 погинулог и 1 рањеног. Већ до 10. септембра, 75 породица са око 450 чланова прешло је у Жабљак.⁸⁵ На дан објаве рата Турској, 26. септембра 1912. год., у Жабљаку се налазило 300 добровољаца из Пљеваља, од којих 150 из села Вашкова и Пренђана.

Доњовасојевићи су од устанка били стално у приправности. Цавид-паша је показао да није вољан да испуни споразум учињен са народним представницима у присуству бригадира Вукотића. Црногорском посланику у Цариграду достављен је 30. августа извјештај Авра Цемовића, у којему он јавља да је у беранском округу овладало велико огорчење између Срба и Турака. Турци, како наводи Цемовић, све обећавају али ништа не испуњавају. Цавид-паша, према извјештају Цемовића, захтијевао је да се сви становници врате у изгорјеле домове, или он неће исплатити ни једног гроша. Такође је паша захтијевао да се врате све пренијете ствари, а онај који не испуни његово наређење нека се сели у Црну Гору.⁸⁶

Уочи објаве рата Црне Горе Турској, Доњовасојевићка бригада, јачине 6 батаљона, наоружана модерним пушкама добије-

⁸⁴ Глас Црногорца, бр. 35 од 28. VIII 1912. године.

⁸⁵ ДАЦ ПУ (Достављен посланику извјештај команданта Дурмиторске бригаде бригадира Јака Адића од 10. IX 1912. г.

⁸⁶ Исто од 30. VIII 1912. године.

ним из Црне Горе, по наређењу команданта Источног одреда црногорске војске бригадира Јанка Вукотића блокирала је Беране и непрестано водила борбу са турским гарнизонам до доласка црногорских јединица од Мојковца преко Бијелог Поља.⁸⁷ Становници села Прошћења прешли су у Поља Колашинска и формирали свој батаљон, а становници села Брзаве и Фемића Крша водили су оштре борбе са турском војском 24. и 25. септембра. Овом приликом турска војска попалила је села. Командант батаљона из Доњовасојевићке бригаде Томаш Пешић послао им је у помоћ 150 војника свог батаљона и Турцима је спријечен продор у правцу Горњих Села.⁸⁸

Устанак Срба у Санцаку, а нарочито борбе Доњовасојевићке бригаде, много су допринијели брзом успјеху црногорског Источног одреда и српске Јаворске бригаде у ослобођењу Санцака, чиме је српски живаљ из Санцака дао видни допринос у коначном обрачуна са турским царством у Европи.⁸⁹

Новица Ракочевић

ИЗВЕШТАЈ О СТАЊУ У ОКРУГУ ПЉЕВАЉСКОМ 1913.

(Уз педесетогодишњицу балканског рата)

За судбину Санцака у балканском рату биле су заинтересоване многе земље, а пре свега савезнице — Србија и Црна Гора. У војним операцијама кроз Санцак 1912. године српска и црногорска војска састале су се на дугом фронту од Викоча на северозападу према Херцеговини, па преко Подборове и Бродарева до Сјенице на југоистоку. Мада је између династија двеју земаља (Карађорђевића и Петровића) тињало стално неповерење, сусрети српске и црногорске војске бивали су једнако срдачни са обе стране. А када је реч о Пљевљима, и становништво је такође испољавало истоветне симпатије и према српским и црногорским јединицама, које су наступале у правцу града — прве са истока

⁸⁷ За команданта опсаде Берана био је назначен војвода Лакић Војводић, а за команданта бригаде постављен је Авро Цемовић, Доњовасојевићка бригада последије ослобођења Берана учествовала је заједно у борбама са осталим јединицама Источног одреда до коначног ослобођења Метохије. Пошто су остале јединице пребачене под Скадар, бригада је остављена у посади у новоослободеним областима.

⁸⁸ АИИ фас. 301/Г извјештај Пешића. Села Брзава и Крш Фемића налази се на лијевој обали Лима, под планином Бјеласицом, између Бијелог Поља и Иванпрада. Томаш Пешић је био командант горњоселског батаљона. Са војницима у помоћ Брзави притекли су потпоручници Марко Обрадовић и Букан Пешић.

⁸⁹ Од Срба из пљеваљске и бјелополске области формирано је нових 9 батаљона, који су до завршетка првог балканског рата служили као посада у ослободеним крајевима, а смо је прошћенски батаљон упућен под Скадар.